

Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Олена Якубенко,
провідний зберігач
сектору «Археологія доби каменю-бронзи»
Національного музею історії України

ТРИПІЛЬСЬКА АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ІЗ ЗІБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

У Національному музеї історії України зберігаються матеріали з розвідок та розкопок на трипільських пам'ятках Тернопільщини, здійснених у 1970-і роки археологічною експедицією під керівництвом Ю. М. Малєєва. Мета даної публікації – введення у науковий обіг знахідок антропоморфної пластики з поселень Калагарівка, Лисичники та Блищанка.

Ключові слова: трипільське поселення, антропоморфна статуетка, модель стільчика.

Відомий археолог, кандидат історичних наук Ю. М. Малєєв (рис. 1) упродовж багатьох років очолював Тернопільську археологічну експедицію Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (тепер Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка), де працював на кафедрі археології та музеєзнавства. Деякі матеріали з розвідок та розкопок 1970-х рр. на Тернопільщині він передав до Національного музею історії України (далі – НМІУ).

У фондах музею зберігаються колекції з розвідок 1972 року на поселеннях трипільської культури поблизу с. Калагарівка Гусятинського району та біля с. Лисичники Заліщицького району [11, с. 1-5], а також колекція з розкопок на двошаровому трипільському поселенні поблизу села Блищанка Заліщицького району, здійснених 1974 року [12, с. 1-6; 13, с. 319-320].

Деякі предмети з цих колекцій опубліковані: мідні прикраси [4, с. 18-22] та зооморфна пластика [10, с. 61-62]. Решта матеріалів потребує введення в науковий обіг.

Метою даної публікації є аналіз антропоморфних зображень у малій глиняній скульптурі, що походять зі згаданих пам'яток. До розгляду пропонується невелика серія антропоморфної пластики з Тернопільщини (10 статуеток та їх фрагментів, один антропоморфний виріб і модель крісельця). Хоча вони не опубліковані, проте дві фігурки впродовж багатьох років експонувалися на виставці «Дивосвіт Трипілля» в НМІУ.

Всі предмети пластики виліплені з відмуленої глини з домішкою дуже дрібного піску, вкрапленнями зерен кровавика та, ймовірно, природним вмістом слюди. Колір глини після випалу – від світло-жовтого до жовтогарячого.

Поверхня більшості статуеток була вкрита жовтогарячим або коричнюватим ангобом і розписом темно-коричневою фарбою. На деяких фігурках простежується суцільне покриття щільним червоним ангобом. Поверхня здебільшого потерта: місцями збереглися залишки червоної або коричневої фарби.

До деяких виробів можна застосувати класифікацію А. П. Погожевої, розроблену для схематизованої пластики [17, с. 20-23].

Нижче наводимо коротку інформацію про пам'ятки та опис предметів.

Трипільське поселення поблизу с. Калагарівка Гусятинського району (етап VII, початок IV тис. до н. е.) [1, 650, № 39]. Урочище «Під Лисою». Розвідка Ю. М. Малєєва 1972 р., п. м. (підйомний матеріал): дві статуетки.

1. Жіноча схематизована сидяча статуетка, з однією суцільною ніжкою, зігнутою в коліні й спущеною додолу, яка закінчується виділеною ступнею (кінчик відбитий). Голова сплюснена, зі щипковим носом та двома наскрізними отворами на місці очей. Навколо масивної шиї – заглиблена риска. Плечові виступи конусоподібні, закруглені, без отворів. Груді передані конічними звисаючими наліпами (правий частково збитий). Живіт трохи опуклий, ледь провисає. Стегна обведені заглибленою рисою, надстегнові виступи невеликі, опуклі, без отворів. Стать позначено трикутником із заглиблених рисок, коротка вертикальна риска ділить ніжку вгорі навпіл. Спина трохи зігнута, сідниці опуклі. Поверхня гладенька,

зі слідами червоної фарби. Висота – 160 мм (рис. 2,1). Інв. № а251/143. Експонувалася на виставці «Дивосвіт Трипілья» в центральній вітрині. Силуетне зображення подано у буклеті виставки [5, с. 3]. Крім того, статуетка була використана художником О. А. Івахненком (1931-2003) для створення ескізу поштової марки, присвяченої 100-річчю відкриття трипільської культури (випущена Укрпоштою 1994 р.) [20, с. 433-434]. Найближчий аналог статуетки – серед пластики поселення Незвисько у Подністров'ї [17, с. 66, 68, рис. 16,1].

2. Голова від схематизованої антропоморфної статуетки, сплюснена, ніс щипковий, на місці очей – по наскрізному отвору (проколи зроблені з лицьового боку). Шия досить широка, масивна. Поверхня добре заглажена, спереду на шії є залишки червоного ангобу. Висота – 47 мм (рис. 2,2). Інв. № а251/141.

Трипільське поселення поблизу с. Лисичники Заліщицького району (хутір Миколаївка, садиба Л. І. Скибицького). Розвідка Ю. М. Малєєва 1972 р., п. м.: одна статуетка.

За Реєстром археологічних пам'яток трипільської культури на території України, вміщеним у першому томі Енциклопедії трипільської цивілізації, поблизу села Лисичники відомо шість трипільських поселень [1, с. 652-653, №№ 70-75]. Усі вони належить до етапу СІ, датуються 3700-3200 рр. до н. е. Найімовірніше, поселення трипільської культури, про яке мова, розташоване біля с. Лисичники в урочищі «Замчище», займає мис на плато правого високого берега р. Серет, при впадінні в річку струмка Вовчків. Назву урочищу дали укріплення у вигляді ровів та валів, які належать до раннього залізного віку. Це трипільське поселення відоме з 1920-х років, пізніше досліджувалось у 1983 р. спільною експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту суспільних наук (нині – Інститут українознавства ім. Крип'якевича) під керівництвом Ю. М. Малєєва та В. М. Коноплі [14, с. 297; 8, с. 45-57].

3. Верхня половина торсу жіночої статуетки – від шії до стегон (голова та нижня частина фігурки відсутні). Шия висока, розширена до основи, плечові виступи (відбиті) мали по наскрізному отвору. Груди широко розставлені, позначені півкулястими наліпами (лівий – збитий), від шії спереду звисає дугаста заглиблена риска. Живіт плаский, півкруглі надстегнові виступи з наскрізним отвором, стегна обведені заглибленою рисою. Сідниці розділені глибоким вертикальним жолобком. Спина прогнута, на ній збереглися залишки щільного червоного ангобу (можливо, фігурка була розписана). Поверхня гладенька (обкатана). Судячи з масивності та постави, статуетка була стоячою, могла мати циліндричну стовпчасту ніжку. Висота – 115 мм (рис. 2,3). Інв. № а251/142.

Трипільське двошарове поселення Блищанка II (заліщицький варіант етапу VI-VII, 4400-4100 рр. до н. е. та кошиловецький тип етапу СII, 3200-3000 рр. до н. е.) поблизу с. Блищанка Заліщицького р-ну, урочище «Горби» [6, с. 8-18; 7, с. 77-98; 18, с. 43-44; 2, с. 56-57]. Розкопки Ю. М. Малєєва 1974 р.

Поселення в урочищі «Горби» розташоване на правому березі струмка Гнила та на лівому березі струмка Ярмівка (праві притоки р. Серет), на мису над місцем їх злиття (на схилі першої надзаплавної тераси). На цьому трипільському поселенні було закладено розкоп і досліджено «площадку» (залишки наземного житла) та 4 господарчі ями трипільської культури в межах житла. Під завалами обпаленої глини було простежено глиняну долівку завтовшки 2 см [12, с. 1-6, рис. 2]. Вся антропоморфна пластика знайдена під час розчистки глинобитних залишків житла та ям (сім статуеток та один антропоморфний виріб). Нами відтворена планіграфія знахідок (рис. 3), де поряд з умовною позначкою фігурки подано її порядковий номер у даній публікації.

4. Верхня половина антропоморфної статуетки – від середини голови до стегон. Голова була сплюснена, зі щипковим носом (верхня частина відбита), на короткій широкій шії. На місці рук частково збереглися горизонтальні відростки, направлені в боки. Спереду під шиєю – дугаста заглиблена риска, стегна також обведені заглибленою рисою. На поверхні фігурки місцями зберігся щільний червоний ангоб (ймовірно, вся вона була пофарбована червоним). Ліплення досить недбале. Спереду під шиєю (ліворуч), на обличчі (праворуч) та під правою рукою збереглися дактилоскопічні відбитки пальців трипільського майстра. Висота – 78 мм (рис. 4,1). Наземне житло, кв. Д-2. Інв. № а288/348. Статуетка була досить велика, її загальна висота могла досягати 20 см. Схематизовані статуетки з виразними плечовими виступами без проколів мають аналоги в близьких територіально пам'ятках [16, с. 56-58, рис. 2,1,5].

5. Верхня частина торсу чоловічої (?) статуетки – від шії до стегон. Шия широка, масивна (частково відбита разом з головою). Тулуб фігурки сплюснений, у перерізі – видовжено-овальний, на ледь опуклому животі наколом позначено пуп. У надстегнових виступах були наскрізні проколи (залишились сліди на зламі). Руки передані витягнутими в боки відростками, плавно загнутими вгору (поза адорації). Поверхня заглажена (потерта), місцями – сліди коричнюватого ангобу. Висота – 40 мм (рис. 4,2). Яма № 1. Інв. № а288/347. Найближчі аналоги по манері виконання рук маємо на цій самій пам'ятці (серед матеріалів із Заліщицького музею) [16, с. 54-56, рис. 1,1], а також у Кошилівцях [22, с. 41-58, tabl.VIII, 26;

23, S. 212, 224, 225, Abb. 808, 887, 899]. Позу фігурок з піднесеними вгору руками Т. Г. Мовша називала «позою Оранти» [15, с. 24].

6. Нижня половина жіночої схематизованої статуетки (від стегон). Фігурка зображена в стоячій позі, має суцільну веретеноподібну ніжку, в литці розширену і потовщену, донизу звужену (кінчик збитий навскіс). Стегна досить широкі, сідниці опуклі, трохи сплюснені. У нижній частині живота заглибленою рисою окреслене лоно, вертикальна риска ділить ніжку навпіл у верхній частині. Поверхня гладенька, підлощена. Ззаду на литці по центру – півкругла ум'ятинка з крапковою ямкою в центрі (можливо, відбиток зерна гороху?). Висота – 50 мм (рис. 4,3). Яма № 4. Інв. № а288/226.

7. Права ніжка від двоногій антропоморфної статуетки: в литці трохи розширена, донизу звужена (кінчик збитий навскіс). Судячи з відхиленого вперед кінчика, мала модельовану ступню. З внутрішнього боку ніжка сплюснена (була стулена з другою, лівою, але не дуже щільно). Кожна ніжка була виліплена окремо. Поверхня гладенька (потерта). Висота – 59 мм (рис. 4,4). Яма № 4. Інв. № а288/227.

8. Нижня половина правої ніжки (відбита від коліна). Налезала двоногій антропоморфній статуетці. Форма ніжки передана дуже реалістично, вона має досить велику модельовану ступню. Поверхня заглажена, нерівна. Висота – 60 мм (рис. 4,5). Яма № 2. Інв. № а288/345. Найближчі аналоги – в Кошилівцях, де серед антропоморфної пластики значна кількість стоячих статуєток на двох ногах з виділеною ступнею [22, s. 41-58, tabl. VIII, 27, 28; 23, S. 210-224, Abb. 795, 830, 834, 868-871].

9. Середня частина жіночої схематизованої статуетки (від пояса до колін). Належить до стоячих на суцільній ніжці, типу конічних. Тулуб сплюснений, внизу живота заглибленими рисками окреслено трикутник – ознаку жіночої статі. Ніжка масивна, кругла в перерізі, розділена навпіл глибоким врізним жолобком спереду та ззаду – разом із опуклими сідницями. Надстегнові виступи майже не виділені, лише ззаду над стегнами – по глибокій насічці. Поверхня заглажена, трохи шорстка, без слідів фарби. Висота – 52 мм (рис. 4,6). Яма № 1. Інв. № а288/344.

10. Верхня половина ніжки від антропоморфної статуетки. Ніжка суцільна, типу конічних, овальна у перерізі, сплюснена з фронтальних боків, опукло потовщена в литці. Ззаду у верхній частині – вертикальна заглиблена риска, що ділить ніжку навпіл, над потовщенням литки – чотири горизонтальні паралельні риси. З цього ж фронтального боку ніжка оздоблена двома ланцюжками подвійних наколів, розміщених по боках від розподільної риси вертикально: вони спускаються від стегна до литки. Решта поверхні гладенька (у тому числі й зворотний, лицьовий бік ніжки). Крім заглибленого декору, статуетка була оздоблена монохромним розписом коричневою фарбою, яка частково збереглася у вигляді навскісної смужки ззаду та горизонтальної – спереду. Висота – 70 мм (рис. 4,7). Наземне житло, кв. Б-2. Інв. № а288/346. Прямий аналог статуетці відомий з цієї ж пам'ятки, зберігається у Заліщицькому краєзнавчому музеї [16, с. 57-58, рис. 2,9]. Від тієї статуетки збереглася нижня половина, від пояса, її прикрашають такі ж подвійні ланцюжки наколів, розміщені ззаду фігурки (рис. 4,8). На епонімній пам'ятці Кошилівці-Обоз антропоморфна пластика прикрашена наколами та врізними горизонтальними рисками як спереду, так і ззаду [17, с. 90-96, рис. 28,2, 29,2; 23, S. 211-223, Abb. 799, 800, 808, 876], але ніжки прикрашено переважно ззаду [23, S. 212, 224, 225, Abb. 808, 887, 899].

11. Антропоморфного виробу (посудини?) фрагмент у вигляді ноги: верхня частина (від коліна) конусоподібно розширена (краї облямані), має всередині конічну порожнину. У коліні ніжка звужена перехватом, далі – різко розширена в усі боки (відповідає литці), донизу звужена й має виділену трикутну навскісну ступню. Ліплення досить недбале, поверхня нерівна, горбкувата, потерта. Висота – 82 мм (рис. 4,9). Наземне житло, кв. Б-3. Інв. № а288/342.

Серед аналогічних антропоморфних виробів на «людських» ніжках – відомий «бінокль» з Кошилівців [19, с. 282, табл. LXV,7]. Зустрічаються також уламки порожнистих ніжок на більш ранніх пам'ятках [23, S. 152, Abb. 185, 186].

12. Модель крісельця (ослінчика). Має масивний суцільний корпус, витягнутий по ширині й заокруглений зусібіч, на сплюсненій овальній основі. Сидіння увігнуте, по боках має півкруглі виступи на зразок поручнів-билець. По периметру верхня частина ослінчика (сидіння та бильця) оздоблена глибокими поперечними насічками. Решта поверхні заглажена, нерівна. Розміри: 25×41×20 мм (рис. 2,4). Блищанка, урочище «Над Гнилою», п. м. Інв. № а288/361.

У трипільській глиняній пластинці широко відомі «стілчики-трони» з двоногою спинкою [3, с. 83, рис. 39,3-5,7,9-12], яка уособлює образ бика. Але це не єдина форма «тронів», що символізують бика і призначені для статуєток-богинь. У музейній колекції з розкопок В. Є. Козловської 1916 року трипільського поселення Сушківка на Уманщині зберігається «трон», що нагадує формою диван (рис. 4,10). З фронтального боку крісельце має вигляд видовженого диванчика з суцільною спинкою та бічним поруч-

чам і широким сидінням. З протилежного боку, зі спинки, воно має обриси фігури бика з тулубом, що спирається на дві злитні ніжки. Відповідним чином оформлені зовні й короткі боки: один (ліворуч) – як задня частина фігурки, протилежний – як голова бика. Розміри: 48×69×30-35 мм. Інв. № а25/1105. Публікується вперше. Для нас важливо, що у цієї моделі «трону» є бильця-поруччя. Близький аналог форми крісельця є в колекції Львівського історичного музею, з Кошилівців (ЛІМ, інв. № 20779). На жаль, не опублікований (автору довелося ознайомитись з ним у фондах музею). Це сидіння з півкруглими бильцями, без спинки, на чотирьох широко розставлених ніжках. Бильця по периметру оздоблені проколами й мають зооморфне оформлення. Цей останній «трон» стоїть найближче за формою до нашого з Блищанки. Манера оздоблення поперечними насічками культових виробів відома й на більш ранніх етапах культури, наприклад, у Володимирівці («хлібець», «двійнятка») [21, с. 28, рис. 52].

Серед розглянутих схематизованих статуєток хронологічно більш ранні фігурки з Калагарівки та Лисичників виділяються більшими розмірами, масивністю.

З поселення Блищанка II (урочище «Горби») походять різні за стилістикою статуєтки: стоячі на суцільній конічній ніжці, стоячі на двох окремих ніжках, з реалістичними рисами. Більшість фігурок належить до кошиловецького типу.

Згідно з класифікацією А. П. Погожевої [17, с. 21], схематизовані антропоморфні статуєтки в стоячій позі, на суцільній конічній або веретенподібній ніжці належать до підтипу **с2** – неорнаментовані (рис. 5,3,6). До підтипу **а3** – орнаментовані – належить ніжка фігурки із заглибленим декором (рис. 5,7). За цією ж класифікацією, стоячі фігурки на двох ніжках належать до підтипу **с4** (рис. 5,4,5).

У цілому, колекція антропоморфної пластики НМІУ з Тернопільщини відображає типи статуєток, характерні для розвинутого етапу трипільської культури даного регіону і доповнює їх різновиди.

Список використаних джерел та літератури

1. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. I. – С. 563-700.
2. Бурдо Н. Б. Блищанка II / Н. Б. Бурдо // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 56-57.
3. Бурдо Н. Б. Теракота трипільської культури / Н. Б. Бурдо // Давня кераміка України. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 61-146.
4. Гошко Т. Ю. Мідні прикраси з трипільського поселення Блищанка II на Тернопільщині / Т. Ю. Гошко, О. О. Якубенко // Музейні читання: матер. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2008. – С. 18-22.
5. Дивосвіт Трипілля. Фотобуклет. – К., 2008. – 6 с.
6. Конопля В. М. Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-Західному Поділлі / В. М. Конопля, В. О. Круц, С. М. Рижов // Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей. – Тернопіль, 1993. – С. 8-18.
7. Конопля В. М. Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищанка-2 / В. М. Конопля // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. VI, ч. 1. – С. 77-98.
8. Конопля В. М. Багатошарове поселення на р. Серет / В. М. Конопля, Ю. М. Малеев // Vita Antiqua. – К., 1999. – С. 45-57.
9. Конопля В. Поселення Лисичники-Замчище на Сереті / В. Конопля, Ю. Малеев // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 72-78.
10. Куріло О. Ю. Колекція зооморфної пластики з поселення кошиловецького типу Блищанка / О. Ю. Куріло // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 61-62.
11. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1972 і 1973 роках / Ю. М. Малеев // НА ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1972-73/114. – С. 1-12.
12. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1974 році / Ю. М. Малеев // НА ІА НАНУ. – Фонд експедицій. – 1974/98. – С. 1-6.
13. Малеев Ю. Н. Раскопки на реке Серет / Ю. Н. Малеев // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 319-320.
14. Малеев Ю. М. Лисичники / Ю. М. Малеев // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 297.
15. Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры / Т. Г. Мовша // СА. – 1969. – № 2. – С. 15-34.
16. Олійник В. І. Трипільська антропоморфна і зооморфна пластика Заліщанщини (на матеріалах колекції Заліщицького краєзнавчого музею) / В. І. Олійник // Міжнар. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 54-60.

17. Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / А. П. Погожева. – Новосибирск, 1983. – 145 с.
18. Рижов С. М. Кераміка трипільського поселення кошиловецької групи Блищанка II / С. М. Рижов // Міжнар. археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття): наук. матер. – Заліщики, 1998. – С. 43-44.
19. Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 165-320.
20. Якубенко О. О. Поштова марка «100-річчя відкриття трипільської культури» / О. О. Якубенко // ЕТЦ. – К., 2004. – Т. II. – С. 433-434.
21. Якубенко О. О. Біноклеподібний посуд трипільського поселення Володимирівка (із збірки НМІУ) / О. О. Якубенко // Національний музей історії України – скарбниця історичних пам'яток народу: тем. зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 17-37.
22. Hadaczek K. Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu: Studya do początkow cywilizacji w połud.-wschod. Europie / K. Hadaczek. – Lwow: T.P.N.P, 1914. Archiwum naukowe. Tom VII. – 73 s. – Tabl. I-X.
23. Pogoševa A. P. Die Statuetten der Tripolje-Kultur / A. P. Pogoševa // Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München, 1985. – Band. 7. – S. 95-242.

Список скорочень

АО – Археологические открытия.

ЕТЦ – Енциклопедія трипільської цивілізації.

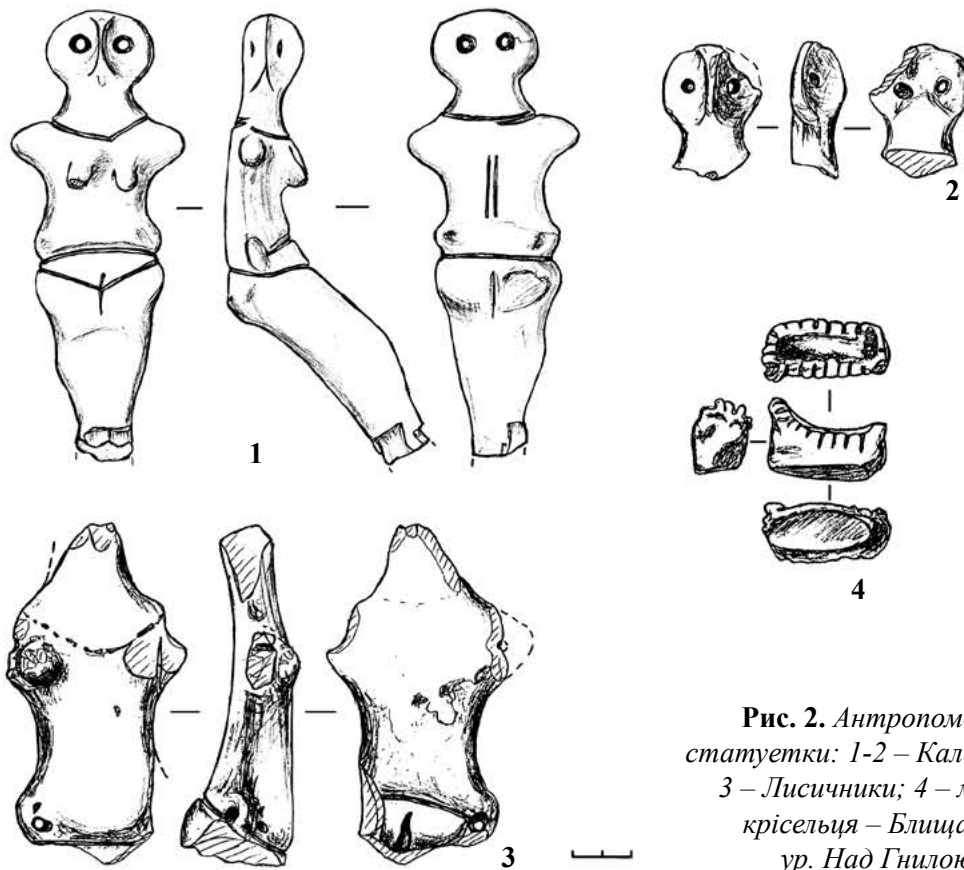
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.

СА – Советская археология

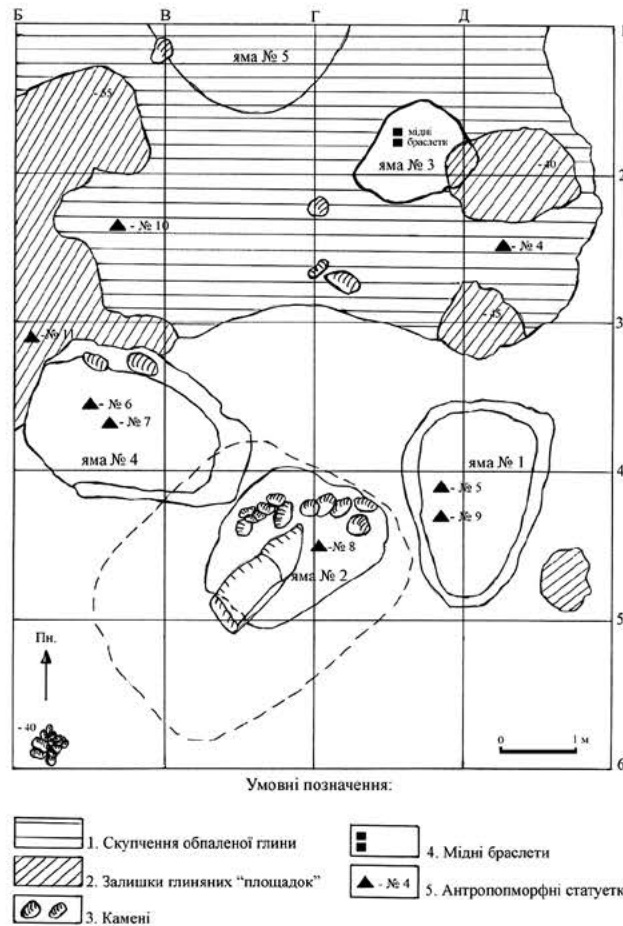
T.P.N.P – Towarzystwo dla popierania nauki polskiej.

Рис. 1. Ю. М. Малєєв (1941-2006). Фото 2004 р.

Рис. 2. Антропоморфні статуетки: 1-2 – Калагарівка; 3 – Лисичники; 4 – модель крісельця – Блищанка, ур. Над Гнилою.

Рис. 3. План розкопок житла-«площадки» поселення Блищанка-II, урочище «Горби».

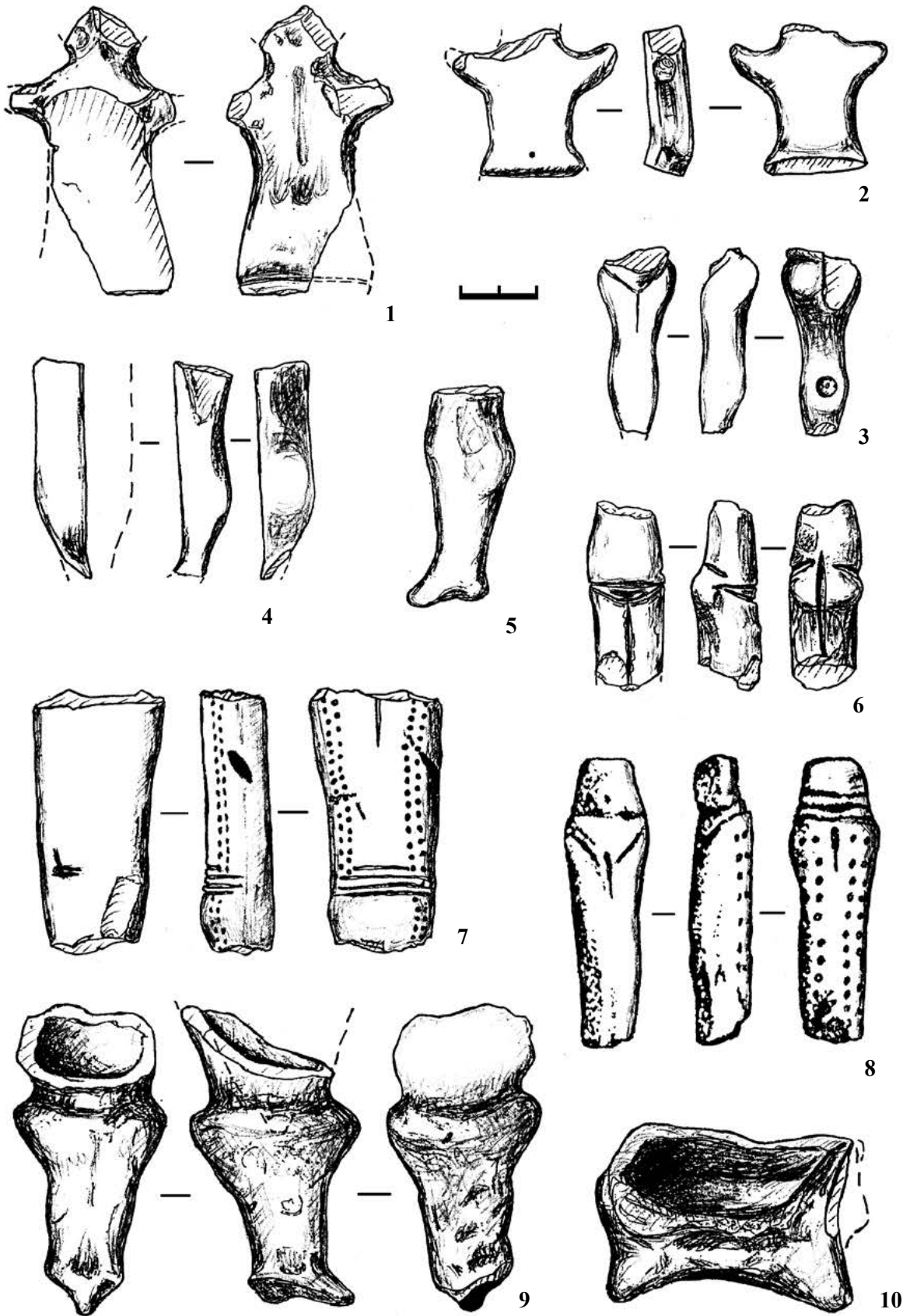

Рис. 4. Антропоморфні статуетки та виріб: 1-9 – Блищанка, ур. «Горби» (8 – за В. І. Олійником); 10 – модель зооморфного крісельця – Сушківка.